

לממש זכויות: חופש אקדמי והפוליטיקה של החרם

התזה לפיה החופש האקדמי הוא חופש מותנה מניחה מבנים מוסדיים, המאפשרים חופש אקדמי, ומגינים על מימושו התדיר. אבל אם התנאים המוסדיים מאפשרים חופש אקדמי, מה מאפשר את התנאים המוסדיים? אנו רואים בתמיכתם היציבה של המוסדות דבר נתון במרבית הוויכוחים האקדמיים. ובכל זאת, כדי להבין את כל מה שמאפשר חופש אקדמי, עלינו לדעת אילו תנאים פוגעים באפשרות לממש את זכות החופש האקדמי. אם ישנם תנאים שבלעדיהם לא ייתכן כלל מימוש הזכות, הרי יש להבין את התנאים האלה בבחינת רכיבים של הזכות עצמה. באופן זה החופש האקדמי קשור בזכות להשכלה.

על פי רוב אנו לוקים בהבנת הוויכוחים על החרם, בחושבנו כאילו יש בו איום על החופש האקדמי. ואולם, אם נביא בחשבון הבנה מלאה יותר של מה שמאיים על החופש האקדמי, יהיה עלינו להסיק מכך שהבידוד, התת-מימון וההחרבה של האוניברסיטאות הפלסטיניות בתנאי כיבוש ומצור, פוגעים אל-נכון בזכות להשכלה, שהיא, לטענתי, קדם-הנחה של חופש אקדמי, וחלק מהגדרתו. כמובן, אנו מזהים את החופש האקדמי עם הזכות הנתונה לסגל המרצים לאמץ השקפות מגוונות, ובצדק אנו טוענים כי דעות ביקורתיות כלפי מדינת ישראל, או המדיניות שלה, ראוי שיובעו מתוך חירות באקדמיה בישראל, בארצות הברית, או במקום אחר, ללא עונש. אבל ודאי חשוב באותה מידה לראות הפרה של החופש האקדמי בבידוד, בתת-מימון ובהחרבה של האוניברסיטאות הפלסטיניות, תשתית ההשכלה, שבלעדיה לא ייתכן כלל מימוש של חופש אקדמי.

שמה נתפתה לומר כי אוניברסיטה מתפקדת, בת חורין להשתתף בחילופים אקדמיים, בעלת תשתית מספיקה כדי לחנך סטודנטים ולקיים סגל, היא תנאי מוקדם לחופש אקדמי ולכן איננה החופש האקדמי עצמו. אך אני אטען כי עלינו להגדיר מחדש את החופש האקדמי באופן שתנאיו החומריים הם רכיב

הכרחי בהגדרתו. אם נעשה כן, תיראה הסוגיה הפוליטית בדבר החופש האקדמי בישראל/פלסטין בדרך אחרת מאוד.

למעשה, אנו רגילים לזהות סוגיות הנוגעות לחופש האקדמי בדרך מסוימת: בשם החופש האקדמי אנו מתנגדים להתקפות למיניהן על החופש האקדמי, שבאמצעותן מאיימים על המחזיקים בדעות פוליטיות שנויות במחלוקת, ואנו מתנגדים לפיקוח לסוגיו על תכניות הלימודים, פיקוח אותו מפעילים מקורות מימון (ציבוריים או פרטיים). כך שהעניין כאן איננו לפסוק בשאלה אם החופש האקדמי מתנגש עם הפוליטיקה של החרם, אלא לשאול אם מטרות החרם מפנות את תשומת הלב אל הרס התשתית, שאין הדעת סובלתו, באוניברסיטאות הפלסטיניות, הרס המחריב גם את החופש האקדמי. שאלתי היא אם תפישת החופש האקדמי שלנו רחבה די הצורך להבין את שני סוגי ההפרות האלה: הפרה אחת מתרחשת, כשמוסד קבוע שם גבולות לתכניות הלימודים, או לדברי הסגל שלו – מטעמים פוליטיים; הפרה אחרת מתרחשת כשתנאי התשתית נהרסים והופכים את מימוש הזכות לחופש אקדמי (וכן זכויות אחרות, ובכללן זכות ההתאגדות) לבלתי אפשרי.

כוונתי לומר שחֲרָמוֹת הם בחלקם דרך להתנגד לצמצום החופש האקדמי; חרמות מסמנים אי-נכונות לתמוך באותם מוסדות המשתתפים בהרס מחייתן של אוכלוסיות, או נמנעים מלהתנגד התנגדות פעילה להרס זה. כוונה זו של החרם אינה ניכרת לעינינו, כשאנו מחזיקים בתפישת זכויות מופשטת לגמרי, ומניחים כי אם רק יוסרו צורות מפורשות של צנזורה ואיסור, יבואו הזכויות לידי מימוש. דבר זה נכון רק אם מתקיימים התנאים המוסדיים למימוש הזכויות. אנו זקוקים אפוא להבחנה: זכויות יכולות להיות אסורות במימוש, או יכולות שלא להיות בנות-מימוש מחמת העדר תשתיות שימושיות ויציבות או הרס שלהן. מה שדרוש לנו הוא מושג של חופש אקדמי שיחזיק את שתי הדרכים האלה לשלילת זכות: הפרת זכויות קיימות ועיקול מִנֵּע (preemptive foreclosure) של מימוש זכויות.

שני הממדים של החופש האקדמי

כיצד משפיע ניסוח כזה על הדרך שבה אנו חושבים על סנקציות, חרמות ומשיכת השקעות (divestment)? האם ניסוח כזה אומר לנו אם עלינו להיות בעד החרם או להיות נגדו? אני אטען כי אף על פי שכמה אנשים טענו בכירור כי חרמות מעמידים מערכת עקרונית אחת (עקרונות מוסריים, כלכליים או פוליטיים),

לעומת עקרונות החופש האקדמי, הם נשארים מוגבלים לגרסת החופש האקדמי המניחה כי כבר נתקבעו זכויות חיוביות. כשתנאי התשתית של אוניברסיטה, ובכללם בידודה וחורבנה הכלכלי, הופכים דבר כמו "חופש החילופים" לבלתי אפשרי, או שהם חושפים את מימוש החופש הזה לכישלון שיטתי, אנו מכוונים למעשה אל ממד שני של החופש האקדמי, כלומר המצב שבו מחסורים מסוימים מונעים ומסכלים את מימוש הזכויות עצמן. ואכן, נראה לי כי רבים מהטיעונים בדבר משיכת השקעות וסנקציות אינם תופשים, משום שבין שני הממדים האלה של החופש האקדמי קיים מתח, ורבים מהוויכוחים משתמשים בצד אחד של החופש האקדמי כדי לטעון נגד הצד האחר, ואינם רואים כי שני הממדים קשורים במהותם זה בזה.

שניים מהמאפיינים הבולטים בוויכוחים הנוכחיים על החופש האקדמי ועל הפוליטיקה של ההחרמה מצביעים על התפישה החד-צדדית העקשנית של החופש האקדמי בתור זכות מופשטת. בנוגע לחופש האקדמי יש בנו דאגה פעילה משום שזכויות מסוימות, קבועות ויציבות במשוער, מבוטלות בעקבות התערבות לא-ראויה במחקר ובהוראה האקדמיים מצד מקורות מימון ממלכתיים או פרטיים. אנו גם דואגים שמא אין מכבדים זכויות הנחשבות כשייכות ליחיד. במקרים כאלה יש ברקע הנחה לפיה המוסדות האקדמיים מתפקדים, זוכים למימון הולם, יש בהם כיתות לימוד, זמני פגישות, ספרים ודיונים. במלים אחרות, אנו מניחים שהתנאים המוסדיים למימוש החופש האקדמי – מלאים, ויתרה מזו, שאותם תנאים מוסדיים נבדלים מבחינה אנליטית ממימוש הזכויות עצמו. באופן דומה, כשאנו מדברים על החרמה בבחינת עיקרון פוליטי, אנו מדמים כי מן המוחרמים נשללות זכויות החופש האקדמי שלהם, כי חרמות משמעותם, בדרך כלל, מניעת מימון וצורות נידות וחילופים אינטלקטואליים. שני דברים אלה במיוחד שייכים לתחום החופש האקדמי, וההתנגדות למניעת מימון נובעת בדיוק מכך שאובדן מימון משתק אופני חילופים אקדמיים. בטיעון האחרון אנו רואים אפוא את הקשר בין מימון לבין מימוש זכויות, ובכל זאת, הם נחשבים לנבדלים ביסודם זה מזה.

בפוליטיקה של החרם, שצצה בתגובה לכיבוש המתמשך של הגדה המערבית, והמצור הצבאי והכלכלי על עזה, אנו נתקלים בעוד טיעון הנוגע פחות לחופש האקדמי ויותר לצורות של אפליה. קריאה לחרם, למשיכת השקעות, או לסנקציות נגד מדינת ישראל מתפרשת כאקט של אפליה. הדבר נכון ביתר-שאת כשהחרמות מכוונות נגד יחידים, משום שלמראית-עין החרם מכוון נגד יחידים על בסיס אזרחותם או שייכותם הלאומית. ואולם, מאמצים שנעשו בזמן האחרון

לנסח פוליטיקת חרם חדשה מתגברים על ההמשגה הזאת בכך שהם מתמקדים במוסדות תרבות ובמוסדות פוליטיים, הנמנעים מהתנגדות לכיבוש. הימנעות זו, ולא חברות בקבוצה או אזרחות לאומית, נעשית יסוד מוסד לחרם. כמו כן נשמע הטיעון, לפיו החרמות על מוסדות ישראליים מוצדקים מפני שמזה זמן רב מוסדות ישראליים מחרימים בפועל מוסדות השכלה פלסטיניים. טענה זו פירושה שהשליטה הישראלית על המחסומים ועל הכלכלה הפלסטינית בכלל הובילה להידרדרות ולהרס של המוסדות להשכלה גבוהה בפלסטין. טענה זו משתמשת במלה "חרם" לציון אמברגו כלכלי ואף מצור כלכלי וצבאי. העניין איננו רק שיחידים אינם יכולים לממש את החופש האקדמי, אלא שמוסדות אקדמיים אינם יכולים לתפקד או שמוסדות אקדמיים הופכים למעשה למטרות צבאיות.¹

טענתי הראשונה היא שרוב הוויכוחים על החופש האקדמי אינם מניחים רק כי יש לאוניברסיטאות תשתיות ממומנות ומתפקדות, ובכללן בניינים וכיתות, אלא גם שלסטונדטים ולסגל יש (א) אפשרות להגיע לכיתה בלי עיכוב ו(ב) אמצעים חומריים כדי ללמוד. הנחות אלה עומדות ברקע רוב הוויכוחים, למשל בשאלה אם יש לאסור על ארגונים מממנים להתערב בעניינים אקדמיים של ממש, או אם מוסדות לימוד בתמיכת המדינה מוגנים מפני מאמצי המדינה לפקח על תכניות הלימודים או על הנאמר בקמפוס. טענתי היא שכל עוד תפקודה הכלכלי של האוניברסיטה נשאר בגדר הנחה אופרטיבית בשיח של החופש האקדמי, אין מקום להפוך את התשתית לתימה מפורשת, שהיא חלק מהחופש האקדמי. ועד שנבין כי מימוש הזכויות לחופש אקדמי לא ייתכן כלל בלי תנאים מוסדיים המאפשרים את המימוש הזה מלכתחילה, נגביל את מושג החופש האקדמי שלנו למימוש זכויות מופשטות, וכך לא נבין כהלכה את תופעת החופש האקדמי עצמו. יתרה מזו, ברגע שנשיג מחדש את החופש האקדמי, כך שיכלול את הזכות לאוניברסיטה מתפקדת – ואת הזכויות שאוניברסיטה מתפקדת מאפשרת – נראה כי אין שום זכות להחזיק בזכות לחופש אקדמי בלי תשתית מעשית, בלי מוסד נגיש בעלות סבירה ובלי התנאים החומריים הדרושים כדי להשאיר את האוניברסיטה פתוחה.

אני אטען שהוויכוחים על חרם, משיכת השקעות וסנקציות לובשים צורה אחרת ברגע שהחופש האקדמי נתפש מחדש בדרך זו. אנו סבורים כמובן שסוגיה חשובה הנוגעת לחופש האקדמי היא אם חברה ישראלית במוסד חינוכי רשאית לנסוע ולפרסם במקום שהיא חפצה בו, או אם חבר ישראלי במוסד חינוכי יספוג ביקורת או יאבד קביעות עקב הבעת דעות פוליטיות מפורשות נגד הכיבוש. אף

שאלה בבירור דוגמאות לחופש אקדמי הטעונות עיון, שתיהן מניחות כי החופש האקדמי נוגע אך ורק למימוש זכויות מופשטות מצד יחידים; את ביטול החופש האקדמי המתרחש מתוך החרבת אוניברסיטאות באמצעים כלכליים או צבאיים אי אפשר להמשיג במסגרת זאת. אך האם מצב כזה אינו מהותי במידה שווה לכל תפישה בעלת ערך של החופש האקדמי?

ההיפך מתלות – גם נטישה

החופש האקדמי אינו רק שמו של החופש שאנו מממשים כשאנו מלמדים וכותבים, אלא גם שמה של כל הבעיה הסבוכה הזאת: אנו תלויים בתשתית ממומנת כדי לממש את החופש האקדמי, בה בשעה שהחופש האקדמי זקוק להגנה מפני חדירתם של אותם מקורות מימון אל תחום ההוראה, הכתיבה והלמדנות. קשר זה של תלות ואי-תלות, אין להתגבר עליו; הוא מציין את בעיית החופש האקדמי בבחינת משהו הכולל תפישות של זכויות פרט וזכויות קבוצה, אך גם חורג מהן, שכן מימוש החופש האקדמי תלוי בפתרון הבעיה כיצד לקיים חקירה פתוחה בתנאים של אילוצים מוסדיים, משפטיים וכלכליים.² במלים אחרות, האם תמיכות מוסדיות יכולות לשמש כתנאים, ואפילו כאילוצים מאפשרים, בלי להתערב בחופש האקדמי? האם הן יכולות לתמוך בחופש האקדמי בלי לשלוט בו ומתוך כך להרוס אותו? והאם אנו, המרצים, יכולים להישען על תנאי היסוד החומרניים האלה בלי שתנוצל התלות הזאת, מצב המוביל להרס החופש האקדמי?

אך מה בדבר המצב שאין בו שום תלות במימון ממלכתי או פרטי דווקא משום שננטשה האוניברסיטה ללא מימון כזה, או משום שהיא מחזיקה מעמד למרות העדר מימון? כאן ההפך מתלות איננו אי-תלות, כפי שמניח השיח על החופש האקדמי, ברובו; ההפך מתלות הוא נטישה או חשיפה לתנאים לא-יציבים. הבעיה אפוא איננה כיצד לנהל את התלות, אלא כיצד להתקיים בנטישה או במחסור. ההשקפה המקובלת בדבר החופש האקדמי מניחה כי יש מימון ושתנאי התשתית למימוש החופש האקדמי – מובטחים. הבעיה היחידה היא כיצד לוודא שמקורות המימון לא יתערבו בעניינים האקדמיים. ואולם, אם מביאים בחשבון את המצבים שבהם התשתית התומכת לגמרי בלתי מספיקה או לגמרי בלתי מתפקדת, בעיית החופש האקדמי נראית בבירור אחרת. אם, בעקבות חנה ארנדט, יש לזכות משמעות רק אם יש לי הכוח לממש אותה, אזי אי אפשר לחשוב על הזכות לחופש אקדמי בנפרד ממימושה וממה שיוצר

ומקיים את הכוח לממש את הזכות הזאת.

כוונתי בהרהורים האלה היא להעלות את השאלה מה קורה כאשר הבעיה אינה קשורה בכך שמקורות המימון בהם אנו תלויים אינם מגינים על אי-התלות של המחקר וההוראה שלנו. השאלה היא: מה קורה כאשר אין מקורות מימון, או כשמקורות המימון נמצאים בסכנה קיצונית, ותנאי התשתית למימוש זכויות נעשים בלתי אפשריים? אין כאן התערבות בתחום החופש שאמנם ראוי להגנה מפני התערבויות כאלה. מדובר בהחרבת התנאים שרק בהם אפשר לכוון את תחום החופש האקדמי. כשהתמיכה המוסדית והכלכלית בלתי מספיקה, אי אפשר לממש את הזכות לחופש אקדמי. מימוש החופש האקדמי כזכות הוא במידה מסוימת מימושו של כוח המובטח באמצעים כלכליים ובמובן זה הוא כוח כלכלי. במובן זה חשוב להבדיל בין ביטול זכויות בידי מקורות ציבוריים או פרטיים הצריכים להגן על האוטונומיה של החיים האקדמיים לבין עיקול מנע על הזכות לחופש אקדמי באמצעות שלילת הכוח האפקטיבי לממש את הזכות הזאת מן הסטודנטים ומן המרצים.

רבים מהטיעונים המבקשים לחשוב על החופש האקדמי לפי האסטרטגיות המגוונות האלה, עניינם במה שכיניתי קודם מימוש זכויות שוללות, ולא בתנאי התשתית והחוץ המעקלים את המימוש הזה. בעוד רוב הוויכוחים על החרם מבקשים לפסוק בשאלה אם חרמות, אסטרטגיות למשיכת השקעות וסנקציות מפלים אומות על בסיס אזרחות ושייכות לאומית, אני חושבת שאנו מתחילים לראות תצורות חדשות של חרם ומשיכת השקעות, המפריכות ביעילות את הטענה הזאת. בסופו של דבר, רבים מאיתנו תוהים אם החרבת מערכת האוניברסיטאות בגדה המערבית ובאופן הברוטלי ביותר בעזה איננה גם היא סוגיה הנוגעת לחופש האקדמי, כבמקומות אחרים בעולם, שם הביאו מלחמה, רעב או הזנחה ממשלתית לידי חורבן של מבנים אוניברסיטאיים. לפיכך, נראה כי חובה לזכור את החרבת התשתית, אם איננו שואלים רק שמא זכויות קיימות – בטלות, אלא גם אם בכלל ניתנים לזכויות התנאים הדרושים למימושן.

חופש התנועה

אף שבדרך כלל אין רואים בכך סוגיה הנוגעת לחופש האקדמי, בלי ספק ראוי לציין כי יותר מ-400 סטודנטים באוניברסיטת ביר זית נאסרו בעיקר בגלל דעות פוליטיות או השתייכות לארגונים פוליטיים.³ למותר לציין כי מן הסטודנטים שנאסרו, לא נשלל רק החופש להחזיק בדעות פוליטיות שאולי

אינן מקובלות על המדינה הכובשת, אלא נשללת מהם גם השכלה. שלילת ההשכלה מתרחשת באמצעות הגבלת יכולתם להגיע לכיתה, והגבלה זו נגרמת גם כתוצאה מעיכובים במחסומים העשויים להימשך שעות מספר. מאז 2006 (השנה שבה הוטל הסגר על רצועת עזה אחרי ניצחון החמאס בבחירות) נשללה מאלפי פלסטינים בעלי דרכון זר הזכות לבקר, בביר-זית, לעבוד או ללמוד בה. באוניברסיטת א-נג'אח 9,100 סטודנטים תלויים במחסומים פתוחים כדי להגיע לכיתה, וכמה סטודנטים נאלצים לעבוד אף חמישה מחסומים. בלי ספק ראוי לציין כי 64 אחוזים מהסטודנטים האלה מדווחים על הטרדה גופנית במחסום עצמו. מאז 2004 לא הורשו סטודנטים מעזה לנסוע ללמוד בגדה המערבית, ובחברון נדחו בקשותיהם של יותר מ-1,100 סטודנטים ללמוד בחו"ל. יותר מ-80 אחוזים מהסטודנטים בחברון דיווחו על קושי להגיע לקמפוס. ישראל אסרה במפורש על תושבי עזה שהתקבלו למוסדות להשכלה גבוהה בישראל להיכנס לתחומה כדי ללמוד.

כל הנתונים הסטטיסטיים האלה נוגעים לזכות לניידות ובמקרים מסוימים לזכות להתאגדות פוליטית, אך גם בבירור להטלת "עונש קולקטיבי", האסורה במפורש על פי החוק הבינלאומי. יותר מכל בולטת רמת העוני המסכלת בפועל את הנגישות להשכלה רציפה. בביר זית לבדה, מאז 2006, 3,000 סטודנטים לא יכלו לשלם שכר לימוד. ואילו בעזה, שם התנאים חמורים, יותר מ-70 אחוזים מכלל האוכלוסיה חיה מתחת לקו העוני, ויותר ממחציתה מובטלת.⁴ ביר זית הפסידה יותר מ-1.2 מיליון דולר אחרי הטלת הסגר ב-2006, ולאוניברסיטה האסלאמית בעזה אין אפשרות להשיג חומרים לשיקום המבנה ההרוס שלה.

מצד אחד, ברור שאמברגו, מאסר, מצור, גבולות סגורים או גבולות פתוחים לסירוגין (תלוי אם מדובר בגדה המערבית או בעזה), הגבלות תנועה חוקיות – כל אלה הם אמצעים כלכליים וצבאיים המסכלים ומשתקים את פעילותם של מוסדות אקדמיים, ואף את מימוש החופש האקדמי. מצד אחר, הטענה שחרמות עושים שימוש לא הוגן בכוח כלכלי כדי לפגוע בחופש אקדמי נשענת על ההנחה שצריך להשתמש בכוח כלכלי כדי להראות שהכוח הכלכלי הוא ממד בלתי משתנה של חופש אקדמי. אם טוענים שהחופש האקדמי תלוי בהפרדת הכוח הכלכלי והפעילות האקדמית, או אז איננו מבינים שה"הפרדה", שטיעון זה מכוון אליה, מניחה שהתמיכה החומרית הקיימת היא הולמת ומתמשכת. במלים אחרות, הכוח הכלכלי והחיים האקדמיים צריכים להיות נפרדים כל עוד הכוח הכלכלי תומך בחיים האקדמיים. אך במקום שהחיים האקדמיים עצמם עומדים בסכנת שיתוק

או הרס בידי הארגון הצבאי של החיים הכלכליים, ההנחה האופרטיבית שביסוד הוויכוחים על החופש האקדמי מתבררת כמוגבלת ודורשת ניסוח מחדש.

איך משפיעים על חיי האוניברסיטה

חרמות מניחים שגם הכוח הממלכתי וגם הכוח הכלכלי משפיעים על החיים האוניברסיטאיים וחיוניים לשעתוק החיים המוסדיים של האוניברסיטה. חשוב יותר, שיעתוק החיים המוסדיים של האוניברסיטה חיוני לשיעתוק המדינה; סיכול פעולתו של האחד הוא דרך להביע התנגדות פוליטית לאחר. לולא הקשר ביניהם, היה ניטל עוקצו של החרם. על פני השטח דומה שאין עוד תוקף להבחנה המוחלטת בין התנאים הכלכליים שהאוניברסיטה מתנהלת על פיהם לבין הפעילות האקדמית שהיא גרעין שליחותה של האוניברסיטה. כך גם בכל שבייתה המבקשת לעצור את פעולותיה הרגילות של האוניברסיטה. נראה אפוא שאסטרטגיית החרם לכל הפחות מנצלת את הקשר בין הממד הכלכלי לממד האקדמי של האוניברסיטה ומציבה את שניהם בהקשר פוליטי רחב יותר; האסטרטגיה מעוררת לעתים קרובות התנגדות מטעמי חופש אקדמי כשנראה שהיא מחברת בין התחום האקדמי, הכלכלי והפוליטי. אך האם ההתערבות מצד כוחות כלכליים ופוליטיים, שהחופש האקדמי מתנגד לה, שקולה להתערבות שמקבלים עליהם מתכנני החרם, המבקשים להשתמש בכוח כלכלי כדי להבליט את מעורבותה הפוליטית של האוניברסיטה בפרקטיקות או במוסדות בעייתיים? רק אם הקשר שקושר החרם בין שני התחומים האלה זהה לקשר שהחופש האקדמי מבקש לנתק, אנו נתונים בבעיה של ממש. אם הם זהים, הרינו רשאים בהחלט להסיק שהחרם האקדמי הוא למעשה ביטול החופש האקדמי; אם לא, עלינו להיות מסוגלים להבחין ביניהם ואז להעריך אם מדובר למעשה בביטול החופש האקדמי.

עומר ברגותי טוען שאמנם חרמות עשויים לכטל את החופש האקדמי, אך החופש האקדמי אינו הטוב הציבורי היחיד העומד על הפרק בתנאי כיבוש.⁵ הוא מציין שערכים כמו שוויון וצדק עשויים לגבור על החופש האקדמי. גם אם ייתכן בהחלט שהוא צודק, החשש שלי הוא שאפילו כאן אנו מקבלים גרסה של חופש אקדמי המאפשרת להפריד בינו לבין הזכות להשכלה, וזו שגיאה משמעותית. כדי להבין מדוע, עלינו לחזור אל השאלה מדוע החופש האקדמי אינו שקול לחופש הביטוי או לכל זכות להיכנס לחוזה העשויה להתקיים במסגרת ההנחה של כלכלת שוק חופשי. אפשר לומר שחרם כלכלי הוא בדיוק הניסיון

להשתמש בכספים (במובן של עיכובם) כדי להשפיע על המתרחש באקדמיה, אך אין זה נכון לגמרי, שכן החרם אינו מנסה להכתיב דעות אקדמיות או לשנות את תכניות הלימודים. שלא כלחצים אחרים מצד המדינה או מצד תאגידים, לחצים המבקשים לפעמים לקנות שינויים בתכניות הלימודים או להשתמש בשליטת המדינה במימון הציבורי כדי לקדם או לדחות בקשות קביעות שנויות במחלוקת פוליטית, החרם אינו מבקש להשפיע על דיונים או החלטות פנים-אוניברסיטאיים. למעשה נראה כי בחרם יש משום אדישות מחושבת לשאלה אם יש או אין ליחידים דעות פוליטיות מסוימות, כי נהוג לראות ביחידים בעיקר שלוחות של מוסדות, ובמוסדות – שלוחות תרבותיות של המדינה. חבר סגל יחיד נחשב לחלק ממוסד, הנחשב לחלק ממדינה, והקשר המוסדי הזה הוא החשוב ביותר, אך גם הקשה ביותר להבנה. חרמות המתרכזים במוסדות נוטים לחשוב כי למוסדות, ולא ליחידים, יש הכוח לפנות אל המדינה, למשוך את תמיכתם שבשתיקה מפעולות המדינה, ובכללן פעולות צבאיות.

הפאניקה של החרם

יש גרסאות שונות לחרם, ולא תמיד הן עולות בקנה אחד. למעשה פעולות רבות נקראות "חרם" ואינן חרמות, ופעולות אחרות נקראות "משיכת השקעות", אף שאינן באמת כאלה. ראו לדוגמה הצהרה פומבית בגנות ההתקשרות של פסטיבל הסרטים בטורונטו עם העיר תל אביב, בעקבות קמפיין ל"מיתוג ישראל", שביקש ליצור תדמית ציבורית חיובית ולא-מזיקה למדינה, ולהניח בצד את התמונות המציגות את ההתקפה הישראלית על עזה, או המדווחות על ההאשמות בפשעי מלחמה שנעשו שם. הצהרה הפומבית, שחתמו עליה מאות אמנים ואנשי רוח, לא קראה לחרם על פסטיבל טורונטו. היא קראה רק לביקורת ציבורית על ההתקשרות המסוימת הזאת. ובכל זאת בג'רוזלם פוסט ובהארץ (9.6.2009) יצאו נגד המכתב הפומבי בבחינת ביטוי של "חרם". זו רק דוגמא אחת לגבולות השמע הציבורי המתגלים בסוגיות כגון אלה. המונח "חרם" משמש כטקטיקת הפחדה רטורית המעוררת פרנויה ("הם נגדנו" או "הם רוצים להשמיד אותנו"), וכך מערבת אופן התנגדות לא-אליים באופן התנגדות אליים, בין שגרסת החרם (ויש כמה גרסאות) מבקשת או לא להתנגד (א) לאלימות המפורשת של הכיבוש או (ב) לכיבוש עצמו על גילויי האלימות המובלעים והמפורשים שבו או (ג) למוסד הציונות בהיותו שלטון קולוניאלי ושעבוד או גירוש לא חוקי של בני העם הפלסטיני.

באופן דומה ואף הפוך, היו שמיהרו להסיק מסקנות במה שמכונה פרשת משיכת ההשקעות בהמפשייר קולג' בשנה שעברה.⁶ המפשייר קולג' החליט למשוך את השקעותיו מחברות מסוימות המעורבות בייצור ציוד לחימה מפני שהדבר עומד בסתירה למדיניותו הוותיקה בעניין השקעה אחראית מבחינה חברתית. הם כבר משכו את השקעותיהם מחברות מחוץ לישראל מאותן סיבות, ובמקרה דנן הם משכו את השקעותיהם מכמה חברות בישראל, אך לא מכל החברות הישראליות. מסקנה סבירה תהיה שהם יישמו את המדיניות שלהם יישום כולל בלי להתחשב במדינה שהחברה פועלת בה. קבוצת סטודנטים טענה אז בהתלהבות שהמפשייר קולג' תומך בחרם, במשיכת השקעות ובסנקציות נגד ישראל, אך בפועל קרה דבר אחר: יישום מדיניות השקעה אחראית מבחינה חברתית בלי קשר למעמדה הלאומי של החברה הנדונה. יישום מדיניות המשפיעה על ישראל כשם שהיא משפיעה על כל מדינה אחרת שיש בה תעשיות כאלה, סירב להוציא מן הכלל את ישראל או חברות ישראליות. הוא לא סימן את המדינה הזאת וגם לא קיבל את מעמדה החרגי – ואת זה כנראה היה קשה להבין, שכן קבוצות סטודנטים למען חרם, משיכת השקעות וסנקציות הזדרזו לראות בהחלטה חרם, והנהלת הקולג' חלקה בגלוי על המינוח הזה. אחר כך האשימו אותה שחזרה בה מהחלטה, אך התנאים לאי-הבנה כבר התקיימו. האם נוצר הבלבול בחלקו משום שאיננו בטוחים לגמרי מה ראוי להיחשב לאסטרטגיה של משיכת השקעות? אם יאמר מוסד כלשהו כי לא ימשוך את השקעותיו מחברה המפרה בכירור את מדיניותו האחראית מבחינה חברתית, מפני שהיא פועלת במדינה מסוימת, ישים בכך גבולות לאומיים ליישום המדיניות. ואם לא יישם את מדיניותו האחראית מבחינה חברתית, אלא כלפי מדינה מסוימת, גם אז נוכל לומר שגבולות לאומיים מסוימים נכפים על יישום המדיניות. באותה נקודה לא תיקבע עוד המדיניות לפי התנהלותן האחראית מבחינה חברתית של חברות אלא לפי הפוליטיקה הרחבה יותר של מדינות פוליטיות.

אף אחד משני המקרים שהזכרתי (טורונטו, המפשייר) לא עסק ממש בחרם, לפי כל הגדרה מקובלת. ובכל זאת, את המקרה הראשון ביקרו על היותו חרם, ואת השני הקדימו להלל על היותו חרם או (Boycott, Divestment) BDS, הנוטריקון של המטונימיה הפוליטית הנוכחית. כיצד נתרץ אפוא אי-הבנות כפוזות כאלה? ברוגמה של פסטיבל טורונטו עלינו להבחין בין ביקורת ציבורית לבין חרם (אי אפשר למשל לומר שכל ביקורת ציבורית היא למעשה חרם, בייחוד אם רוצים לומר שביקורת ציבורית היא החלופה לחרם). במקרה השני עלינו לראות שיש כמה דרכים לניהול משיכת השקעות, והדרך

המסוימת הזאת לא התמקדה בחברות ישראליות דווקא; למעשה המפשייר קולג' מעולם לא חדל להשקיע בחברות ישראליות אחדות ומעולם לא אמר שימשוך את השקעותיו מכולן; הוא מוסיף להשקיע באותן חברות שלפי השקפתו לא הפרו את כלליו בעניין השקעה אחראית מבחינה חברתית.

כמובן, דברים עשויים להשתנות. באיזו נקודה משיכת השקעות סלקטיבית, המתמקדת בחברות מסוג מסוים, בהתאם למדיניות קיימת בעניין השקעה אחראית מבחינה חברתית, נעשית שקולה לחרם לאומי? דבר אחד הוא לומר שיש חברות המייצרות כלי נשק או בונות חומות – כמו אלביט, שנורווגיה מחרימה אותה – ואין ראוי להשקיע בהן. ואולם, אם מרחיבים את הניתוח לחברות אחרות ואחר כך לשחקנים ממלכתיים, באיזו נקודה מתרחב החרם גם לחברות וגם למדינות המעורבות באופן פעיל בייצור מסוג זה? כמובן, דבר אחד הוא להתמקד בחברות ואף בשחקנים הממלכתיים התורמים באופן פעיל לכיבוש, ודבר אחר הוא להתמקד באותם חברות, מוסדות ושחקנים ממלכתיים, הנמנעים מהתנגדות לכיבוש, ואשר חוסר המעש שלהם בנידון הוא בגדר שותפות לכיבוש. רוב מאמצי החרם נגד אוניברסיטאות בישראל לובשים צורה זו.

משיכת השקעות

באופן דומה, כאשר למשיכת השקעות, באיזו נקודה מתפרש יישומה הסלקטיבי של מדיניות השקעה אחראית מבחינה חברתית כ"משיכת השקעות"? אם מושכים השקעות מחברות מסוימות, כי הן מייצרות ציוד צבאי, בהתעלם ממקום מושבן, המדיניות אינה מכוונת נגד המדינה, אלא רק נגד חברות המייצרות מוצרים מסוג מסוים. אבל אם אי אפשר להבחין בין אותה חברה לבין המדינה שבה משתמשים במוצרים הצבאיים בגלל חוזים מחייבים או כוח אדם משותף, ואם משתמשים במוצרים האלה להפרדת אוכלוסיות על בסיס שיוך אתני או דתי, או אם משתמשים במוצרים הצבאיים להפרות חוזרות ונשנות של החוק הבינלאומי, מתווספים קריטריונים חדשים למשיכת השקעות אחראית, ובמקום לבדוק כל מקרה לגופו, מתבקש ניתוח שיטתי יותר שיראה שאסטרטגיה יעילה למשיכת השקעות תצטרך להתמקד בחברות התורמות לכיבוש באופן פעיל, אך גם במוסדות מדינה ותרבות הנמנעים מלהציב התנגדות פעילה למצב הבלתי צודק הזה.⁷

אם מתוך כך תתגבש מדיניות שתחליט לא להשקיע באותה מדינה, היא תישען על הטענה לפיה כל השקעה במדינה תהיה בלתי אחראית מבחינה

חברתית. אני יכולה לראות כיצד משיכת השקעות הולכת וגדלה עשויה להפוך לאורך זמן למשיכת השקעות כללית ממדינה מסוימת, אך הדבר ייתכן רק כשיהיה אפשר להראות שאין להבחין עור בין חברות המעורבות בפעולות בלתי אחראיות מבחינה חברתית לבין מדינה שפעולותיה הכלליות בלתי אחראיות, או למצב הבלתי צודק שהאיץ את מהלך ביטול ההשקעות מלכתחילה; ומוכן שהקשר המערכתי הזה צריך להיראות משכנע בעיני אלה שקובעים ומיישמים את מדיניות ההשקעות.

כמובן, כפי שאנו יודעים, ברגע שהמדינה עצמה – בכללותה – הופכת מושא לחרם, למשיכת השקעות ולסנקציות, עולה הסוגיה אם פעולות כאלה מפלות חברות, מוסדות ויחידים על בסיס זהות לאומית או שייכות לאומית, או שמא הן מתמקדות בחברות, במוסדות וביחידים מסוימים, בשל תמיכתם בפרקטיקות אלימות או בלתי צודקות של המדינה. ודאי יש כאן יותר מאשר בחירה בין שני צדדים של מטבע. למעשה יש מקום לערוך הבחנות חזקות בין חרם המתמקד באזרחות לבין חרם המתמקד בצורה מדויקת יותר ומבודלת במוסדות המעורבים באופן פעיל בשיעתוק תנאים בלתי צודקים ופלייליים, או נמנעים מלחוות דעה על אותם תנאים. כשהדוגמא היא ישראל, עולה כצפוי הטעון שאסטרטגיית החרם הלא מבודלת, המתמקדת באזרחות, אינה רק מפלה אלא מסמנת את המדינה היהודית. בעיני אחדים זהו סימן לאנטישמיות המפורשת או הסמויה שבה. כמה אנשי סגל מבריטניה, שקידמו את הגרסה הלא-מבודלת של החרם, טענו כי אין לקבל מאמרים של ישראלים לכתבי עת, אין להשיב לדואר אלקטרוני מעמיתים ישראלים, וכמה מעמיתיהם גם יישמו את גרסת החרם הזאת – אותה אכנה מיקרו-פוליטיקה מוטעית וצדקנית.⁸ אחרים ביקשו להשלים עם העובדה שישראלים מסוימים נוקטים התנגדות פעילה לכיבוש, וקיבלו עליהם את המשימה להבחין בין יהודים צדיקים ללא-צדיקים, ואפילו סיפקו רשימות וטענו שהצדיקים העומדים במבחן המוסר הפרטי שלהם אולי זכאים לפטור מהחרם. הכנת הרשימות היתה כחומר בערה בידי מי שחשדו באופייה האנטישמי של התנועה. היא הזכירה רשימות מבעיתות מימי מלחמת העולם השנייה, ועוררה חלחלה מוסרית בכל הקשת הפוליטית.⁹ מעניין שכמה מאותם אנשים שהתחלחו מגרסת מנצ'סטר לחרם מצדדים עתה בגרסה אחרת. למעשה, אפילו ניב גורדון, שסבר בתחילה כי גרסת מנצ'סטר לחרם מפלה לרעה ישראלים פרוגרסיביים, מצא גישה חדשה לחרם, אשר פתחה לפתע את הנושא לעיון רציני יותר.¹⁰

ההתערבות של נעמי קליין

הסופרת נעמי קליין, בגילוי דעת שלה על החרם, הבהירה כי הוא אינו מכוון נגד אזרחים ישראלים, אלא נגד מוסדות. היא מתנגדת למה שהיא מכנה הטקטיקה ה"טיפשית" שעיקרה להימנע מלקבל מאמרים של ישראלים לכתבי עת, ומבקשת להחליף את צדקנותם המוסרית של חסידי מנצ'סטר בניתוח פוליטי באופיו. היא מבהירה בראיון ש"אין זה חרם על ישראלים. זהו חרם על העמדת הפנים שהכל תקין". עוד היא מעירה: "נכון שישנם כמה אנשי אקדמיה שלא יסכימו לקבל מאמר של ישראלי לכתב עת. אלה בודדים שמקבלים החלטות טיפשיות. לא לזה קראה ועדת החרם. ההחלטה אינה להחרים את ישראל אלא להתנגד ליחסים רשמיים עם מוסדות ישראליים". יתרה מזו, אין היא מתנגדת למדינה הישראלית כשלעצמה אלא למצב הכיבוש. ואף שהיא מבקשת להיעזר בחרם על דרום אפריקה כדי לפתח אסטרטגיות, אין היא טוענת שישראל זהה לדרום אפריקה. בסרבה לעשות עסקים עם ארגונים ומוסדות, הסבורים כי העסקים כרגיל, ואפשר להפריד בין מוסדות תרבות ישראליים, למשל, לבין הכיבוש, קליין עצמה מפרידה בין מדינת ישראל למוסדות ישראליים. להבנת, הטעם לנקיטת חרם כלכלי ותרבותי הוא הפעלת לחץ על מוסדות ישראליים להתנגד למדיניותה הספציפית של מדינת ישראל. קליין איננה מערערת כלל על הלגיטימיות של המדינה הישראלית, ומשום כך יש שיאמרו כי עמדתה חלשה מדי. בעיני אחרים תהיה עמדתה חזקה מדי, בגלל ההתמקדות בכיבוש. בשביל מי שמבססים את התנגדותם על ערעור הלגיטימיות של המדינה, ומבססים את הפוליטיקה שלהם על אירועי 1948, גירוש הפלסטינים וכינון ריבונות יהודית במקום דו־לאומיות, יהיה החרם מוגבל מדי בהיקפו וביעדיו. ההנחה של אלה המקווים להפריד את ישראל מן הסכסוך (מטרתם של הארגונים *Brand Israel* ו־*Israel Beyond the Conflict*), היא שניתן להפריד בין משהו המכונה חיים ותרבות ישראליים לבין הכיבוש, עמדה שחסידי BDS, ובכללם עומר ברגותי וארגון PACBI (Palestinian Campaign for the Academic and Cultural Boycott of Israel) – מתנגדים לה. חשוב לזכור את כל זה בנסותנו לנווט בזירה זו. כיוון שהחרם אינו לובש צורה אחת, כמעט אין לו "מושא" יחיד.

קליין מסכימה לעבוד עם אותם ארגונים ומוסדות הנוקטים עמדה נחרצת נגד הכיבוש ומבטאים את התנגדותם זו, אך מסרבת לעבוד עם אלה שאינם נוהגים כך ואשר לדעתה מנרמלים את החיים בישראל בתוך הכיבוש. עד כמה שקליין מבקשת להבחין בין אזרחים למוסדות, כמה מבעלי בריתה הישראליים

סבורים בכירור כי יש להרחיב את החרם גם ליחידים, בהיותם נציגים של אוניברסיטאות ושל מוסדות תרבות. את הסיסמה "החרומו אותי!" השמיעו ענת מטר,¹¹ פילוסופית ישראלית, ויעל לרר, מו"לית אנדלוס, ובזמן האחרון גם ניב גוררון.

ישראלים בעד חרם

ברור שהקריאה "הַחַרְיֵמוּ אוֹתִי" אינה קריאה להפלות את היחיד על בסיס אזרחות לאומית, אלא לשבש את היחסים המנורמלים עם המוסדות הישראליים שכל אחד מזוהה עמם.¹²

יעל לרר לא סירבה, מן הסתם, לקבל את ספרה של נעמי קליין לאנדלוס, וניב גוררון מקבץ עכשיו מאמרים על תנועת החרם ואינו מצפה שאנשים ידחו את בקשתו לפרסם בספר על בסיס אזרחותו הישראלית. מעניין שעמדתו בעד החרם איפשרה לרימא חמאמי מביר זית להצטרף אליו בעריכת הקובץ. כוונתה של גרסת החרם הסלקטיבית הזאת היא ללחוץ על מוסדות לנקוט עמדה נגד הכיבוש ולעבוד רק עם אותם ארגונים המתנגדים התנגדות פעילה למצב זה. מה שמונח על הכף הוא יחסם של ארגונים, ובכללם מוסדות להשכלה גבוהה בתוך ישראל, לנורמליזציה של הכיבוש ושל אכזריותו. החרם פונה אפוא לארגונים כאלה בתביעה לנקוט עמדה ציבורית ולגלות אחריות חברתית באמצעות גינוי הכיבוש.

אף על פי שארגון PACBI תמך בביקורה של קליין בישראל כדי לדון בדיוק בגרסה זו של החרם, הוא בוחר בשיטה אחרת. חשוב לציין שוועדת BDS הלאומית¹³ מתרכזת בעיקר בסנקציות ובלחצים כלכליים לנוכח כישלון האו"ם והקהילה הבינלאומית בכלל ליישם את החלטותיהם וממצאיהם. ועדת BDS נוסדה ב-2005, והוא זוכה לתמיכתם של יותר מ-170 ארגונים בפלסטין. אין היא קובעת מהי הדרך הנכונה להטיל חרם וסנקציות, אך היא מתארת את פעולתה כפוליטיקה של "אנטי-נורמליזציה", המבקשת להכריח מגוון רחב של מוסדות פוליטיים ושל מדינות לחדול מהסכמה לכיבוש. כמו כן ראוי לציין שזהו בלי ספק האופן הלא-אלים העיקרי של התנגדות פוליטית לכיבוש. מבחינת ועדת BDS הלאומית ומבחינת קליין, לא מבנה היסוד של מדינת ישראל עומד לדיון אלא הכיבוש, שלילת זכויות אדם בסיסיות, הפרת החוק הבינלאומי ואכזריותם של תנאי הכיבוש. כמוכך, כדי שיהיה תוקף להבחנה הזאת, עלינו לקבוע את ראשית הכיבוש ל-1967 ולא ל-1948, טענה שבלי ספק עורונה שנויה במחלוקת, ובדיוק לא המסגרת שקליין מדברת עליה.

במצב הזה מן הדין להעיר שלוש הערות נפרדות. ראשית, קיימת תנועת חרם הצומחת מתוך התפוצות, שחבריה מנסים לבחון איזה קשר עליהם לקיים עם הכיבוש הישראלי, ואיזוהי הדרך הטובה ביותר לתבוע ממוסדות אחריות ביחס לנורמליזציה של חיי התרבות בישראל, נורמליזציה המסיטה את תשומת הלב מן הכיבוש או משרתת את אישרור אופיו המובן-מאליו. שנית, אסטרטגיה זו שונה מאסטרטגיית BDS שפיתחו קבוצות פלסטיניות, המתמקדת בהפרות נשנות של החוק הבינלאומי ומבקשת לגייס את כוחן הכלכלי של מדינות ושל מוסדות אחרים כדי ללחוץ על מדינת ישראל לציית לתקנות הבינלאומיות ולהחלטות האו"ם. ושלישית, שתי האסטרטגיות האלה שונות מן השאלה אם אוניברסיטאות נושאות באחריות ציבורית וכלכלית שלא לסייע לביטול החוק הבינלאומי בהשקעותיהן ולא לתרום לייצור ציוד לחימה והפרדה המשמש לכפיית מצב פוליטי בלתי צודק על אוכלוסיה כלשהי. השאלה כיצד אוניברסיטאות מנסחות ומיישמות מדיניות השקעות אחראית מבחינה חברתית קשורה בעניין נפרד: אילו ערכים האוניברסיטאות מבקשות לקדם, וכיצד מדיניות ההשקעות שלהן תומכת באותם ערכים מקיפים יותר, או מערערת אותם? ואין הכוונה כאן לחופש האקדמי של הסגל אלא לאחריותן החברתית של האוניברסיטאות. כל שלוש ההערות האלה נבדלות מדאגה אחת נוספת, הקשורה בהגנה על האוניברסיטאות הפלסטיניות. עומד ברגותי ואחרים טוענים כי ישראל "מחרמה" כל הזמן את האוניברסיטאות הפלסטיניות, אך למעשה פירוש הטענה הוא שמצב הכיבוש כפה על האוניברסיטאות הפלסטיניות תנאים הרסניים מבחינה חברתית וכלכלית. בנייני האוניברסיטה האסלאמית נהרסו בהתקפה על עזה, בלי חרטה מצד בכירים ישראלים שכינו את המקום "בית ספר להרג", ואחר כך לא הביאו שום הוכחה לכך ששימש לייצור נשק. המוני סטודנטים מעוכבים במחסומים, ותשתיות מדולדלות עד היסוד מספקות משכורות עלובות למרצים. במובן זה, תנאי התשתית למימוש החופש האקדמי נפגעו או נהרסו. אמנם אין מצב זה דומה לזה של מדינה או תאגיד האומרים למי מאיתנו מה ללמד או דואגים לסיים את חוזה ההעסקה שלנו, כי הבענו בפומבי עמדה פוליטית מסוימת, ובכל זאת יש כאן השפעה של כוח כלכלי המגביל את הפעילות והחופש האקדמיים. המדינה אינה נוקטת התערבות פעילה, אף שהיא משתמשת בכוחה הכלכלי כך שהשליחות האקדמית מוצגת ככלי ריק. האם נכנה את המקרה הראשון בלבד הפרה של החופש האקדמי? או האם המקרה השני נחשב עיקול מנע של החופש האקדמי, התקפה מסוג אחר? לבסוף, עומד ברגותי טוען כי החופש האקדמי הוא ערך אחד בלבד וכי יש טובין מוסריים וחברתיים אחרים שיש לשקול מולם. אם חרמות מבטלים

את החופש האקדמי, הרי זה רק משום שלערכים פוליטיים רחבים יותר ניתנת חשיבות רבה יותר, ומימושם תלוי באסטרטגיה זו. ענת מטר מציינת שלחופש האקדמי יש היסטוריה מפוקפקת. היא כותבת:

כאשר מונף דגל החופש האקדמי, בדרך כלל המדכא, ולא המדוכא, הוא המניף אותו. איזהו החופש האקדמי המעניין את הקהילה האקדמית בישראל? מתי, למשל, הביעה דאגה למצב החופש האקדמי בשטחים הכבושים? (הארץ, 27.8.2009)

ביקורת הזכויות המופשטות

עומר ברגותי כותב דברים דומים:

הטענה מוטה מאוד כי היא מעמידה את החופש האקדמי הישראלי מעל לכל חופש אחר. הם מתעלמים לחלוטין מכך שכאשר ישראל שוללת מהפלסטינים את זכויותיהם הבסיסיות – את כל החירויות שלנו, ובכללן החופש האקדמי – היא גם פוגעת פגיעה עמוקה בחופש האקדמי שלנו. זה לא נחשב, כנראה. לא שמענו אותם קולות ליברליים כשישראל סגרה אוניברסיטאות פלסטיניות בזמן האינתיפאדה הראשונה – אוניברסיטת ביר זית נסגרה לארבע שנים [רצופות], למשל. לא שמענו קול זעקה מאותם ליברלים שצועקים עכשיו "חופש אקדמי". האם החופש האקדמי הוא פריווילגיה ללבנים בלבד? האם אנחנו הדרומיים ראויים לחופש אקדמי? האם גם אנחנו בני אדם או לא? אז אותם אנשים שצועקים "חופש אקדמי" הם או צבועים או גזענים, צר לי לומר. הם צבועים כי אכפת להם רק מחופש אקדמי לישראלים שהם, מבחינתם, לבנים, אירופים, יהודים, בני תרבות, ולא לנו הפלסטינים, הדרומיים והשחומים – זה ברמה התיאורטית. בעיקרון, החרם האקדמי של PACBI קורא לו, ושכל השותפים שלנו מאמצים אותו, הוא מוסדי; לכן הוא אינו פוגע בזכויות ובפריבילגיות של אקדמאים ישראלים לצאת ולהשתתף בכנסים וכולי, כל עוד אלה אינם תוצאה של קשר מוסדי. אנחנו קוראים לניתוק כל הקשרים המוסדיים, לא להפסקת ביקורים של אקדמאים יחידים או אמנים או אנשי תרבות שבאים להשתתף באירועים – הם יכולים לעשות זאת והם יעשו זאת וזה לא ייפסק – כך שזה באמת צבוע ומטעה מאוד לקרוא לחרם האקדמי סוג של פגיעה בחופש האקדמי. (*The Electronic Intifada*, 6.1.2009)

אני רוצה להגיב על הביקורות המוצדקות האלה על החופש האקדמי בסיכום שעל פי כל תפישה הולמת ואחראית של חופש אקדמי, החרבת האוניברסיטאות הפלסטיניות צריכה להיחשב לחורבן החופש האקדמי. ומוכן שכך הדבר אם אנו מסכימים שחופש אקדמי דורש תשתית יציבה כדי שיהיה אפשר בכלל לממשו כזכות. במלים אחרות, את החופש האקדמי אפשר למנוע או לסכל באמצעות

תנאים שוללים המעקלים את האפשרות למימוש הזכות; אפשר גם לבטלו במסגרת מוסדות קיימים ויציבים. אך משום שהחופש האקדמי תלוי ביסודו ובהגדרתו בתנאי תלות מוסדית וכלכלית, שלילתו אפשרית בכל אחד מהאופנים האלה. כשמדובר במשיכת השקעות ואולי גם בחרמות, אנו רואים שתי תביעות לחופש אקדמי הפועלות זו נגד זו.

לסיכום, אני מקווה שהראיתי שתי דרכים שבהן הכוח הכלכלי הוא תנאי מוקדם למימוש החופש האקדמי. אנו מבינים בלי ספק שבמסגרות הנוכחיות החופש האקדמי אמור להגן מפני התערבותם של מקורות המימון, הממלכתיים או הפרטיים, שהמוסדות האקדמיים תלויים בהם ביסודם. אמת ויציב, אך החופש האקדמי אינו זכות מופשטת אלא מאבק מתמיד לביסוס אי־תלות אקדמית בתוך תלות כלכלית ופוליטית כאחת. ואולם, בתנאי הפרטה מתבססים משטרי ערך המערערים על הערכים האלה בתוך האקדמיה, בייחוד אותם ערכים שאי אפשר להצדיקם במהירות, או אף לעולם, לפי רציונל השוק. זכויות המחקר נבדלות מאחריותם של המוסדות. ובכל זאת, רעיון ההשקעה האחראית מבחינת חברתית קושר שוב את הרציונל הכלכלי אל שאלות ערכיות שאי אפשר לצמצמן למונחי השוק.

צורה זו של חתירה תחת מוסדות השכלה או תקיפתם הישירה אינה בדיוק זהה לחרם, אך ההאשמה נועדה לחשוף את התנאים הכלכליים המספנים את עצם האפשרות ללמד ולחקור, והם הפעולה והתוצאה של התנאים הפוליטיים של הכיבוש. אי אפשר לדבר על זכויות לחילופי תרבות בשעה שחוקים וחומות המגבילים את הניידות הופכים את הסוגיות האלה למופשטות. אי אפשר לדבר על חופש הביטוי כשאפיקי פרסום אינם זמינים. אין זה רק עניין של התנאים החומריים הדרושים לביטוי זכויות, כאילו מדובר בשני דברים נפרדים, אלא של הזכות לתנאים חומריים, לחיים מוסדיים, להשכלה.¹⁴ האם אפשר לחשוב על החופש האקדמי בנפרד מהזכות להשכלה? אני סבורה שלא, בייחוד אם אנו מחזיקים בתפישת זכויות שחובה לממשן, ולכן עליהן להפוך למימושו של כוח מסוים כדי להיות זכויות. דרושה לנו ביקורת הזכויות המופשטות – לא פחות – כדי להבין את הדרכים שבהן מתערערת עצם פעולתו של מוסד עקב המצור הכלכלי שהוא הכיבוש.

מצד אחד, יש להפריד את ההיבט הכלכלי מן ההיבט האקדמי (אי אפשר שהוא ישלוט בערכים האקדמיים, וגם לא בתכניות הלימודים ובמחקר); מצד אחר, אין אקדמיה מחוץ לכלכלת ההשכלה הגבוהה. אם החופש האקדמי רלוונטי רק למצב שיש בו מימון הולם, אזי הדוקטרינה אינה חלה על המצבים החמורים

ביותר בהשכלה הגבוהה, ולא זו בלבד אלא שהיא מובילה לאי-הכנה של מושג המפתח המנחה את פעולתה: "חופש".

אם החופש האקדמי הוא זכות מותנית, כפי שניסיתי לטעון, עלינו להיות מסוגלים להבין את "תנאיו", כדי להכיר את המצבים שבהם אפשר לתבוע את מימושו וכן את גבולות התביעה הזאת. אנו אומרים, למשל, שסביבה עוינת שמה גבול לחופש האקדמי בכיתה. אנו אומרים שגם פעולות מפלות, העשויות לכלול התנהגות מילולית, שמות גבול לחופש האקדמי. אלה גבולות לחופש שאנו מבינים את הצדקתם, והם קובעים את החופש האקדמי בכחינת זכות מותנית במוסדות אקדמיים. דרך אחת לומר זאת היא שהחופש האקדמי הוא בגדר טוב בתנאים האלה כשאנו מתנגש עם טובין נעלים יותר. פירוש הדבר שהטובין הנעלים יותר הם תנאים מוקדמים למימוש החופש האקדמי. אם התנאים המוקדמים האלה אינם מתמלאים – אם אין בנמצא סביבת לימודים לא-עוינת ולא-מפלה – מימוש החופש האקדמי אינו אפשרי. האם נוכל להוסיף ולטעון (א) שתנאים כלכליים מסוימים מסכלים את מימוש החופש האקדמי, אך גם (ב) שתנאים כלכליים הולמים נחוצים למימוש הזכות הזאת? בכך נוסף ונתווה את התנאים שבהם ניתן בראשונה לממש זכויות כאלה. צעד זה פירושו להסכים לכך שתנאים כלכליים הם תנאי מוקדם למימוש זכויות, ולפיכך זכויות מסוימות להתקיימות כלכלית קודמות לזכויות לחופש אקדמי ומגדירות אותן. התנאי המוקדם אינו נפרד לגמרי ממימוש הזכויות, כי "מימוש" הזכות הוא גילום הכוח המאפשר אותה, מתוך התנאי המוקדם, ובמובן זה הוא עצם מימושו.

עלינו לחשוב מחדש על המחויבות הפוליטית המבססת את התלות הכלכלית שהיא החלק הראשון בהגדרתנו לחופש האקדמי. החופש האקדמי הוא שמו של פרדוקס: אנו תלויים מן היסוד בדבר שאנו דורשים להיות בלתי תלויים בו. אך מה קורה כשאנו תלויים לחלוטין, כשתנאי התלות אינם קיימים עוד? מה משתנה בניסוח החופש האקדמי כשהתלות הכלכלית קורסת, כשהתמיכה מופסקת או כשהאוניברסיטאות נחרבות עקב תנאי מצור והגבלה כפויה? האם עדיין נבקש שלא להיות תלויים באותם כוחות כלכליים שנטשו אותנו? הניסוח המסורתי המניח מימון הולם אינו יכול להתמודד עם מקרים כאלה. אנו יכולים לראות שעצם האפשרות לממש זכות דורשת שיהיה בידנו הכוח הכלכלי הרציף לעשות זאת: מימוש הזכות הוא מימוש הכוח. ללא כוח זה אין כלל מימוש לזכות, ובוודאי אין עוד חירויות הניתנות למימוש או להגנה.

אשר לפוליטיקה של החרם, נראה לי שהתנגדות לתנאי התשתית ההרוסים של החיים כוללת התנגדות לתשתית ההרוסה של האוניברסיטה, הכוללת לא

רק את בנייניה, אלא גם דרכי גישה ויכולת לנוע בחופשיות בדרכים האלה, ובכלל זה חילופים אקדמיים למיניהם, שחוק או מחסום אינם מסכלים, וכן גישה לארכיונים ולמוסדות מחקר. במלים אחרות, מוסדות זקוקים לתיחזוק, ודרכי מינהל-עצמי המעוגנות בחוק וביכולת כלכלית. באופן זה החופש האקדמי כרוך בתנאי הישרדותם של המוסדות להשכלה גבוהה הנחשבים לרכיב אינטגרלי במחיתם של הפלסטינים. להחרים הרי זה לומר שלא ייתכנו שום יחסים עם מוסדות ישראליים שאינם מתנגדים התנגדות פעילה להרס מחיתם של הפלסטינים. בדרך זו החרם מאשר את זכות החופש האקדמי, ומזכיר לנו שאין אקדמיה בלי חיים ומחיה בני קיימא. אי אפשר – ואסור לנו – להתחייב לאחד בלי האחר.

גם בשעה שמחוץ לישראל מביטים בהגבלות המזעזעות על חוקרים ישראליים וזרים בתוך גבולות ישראל, חובה עלינו לוודא שמאמצינו להגן על החופש האקדמי של יחידים לא יתמכו בסופו של דבר בגרסה של החופש האקדמי החוזרת ונופלת אל מלכודות האינדיווידואליזם. אנו רק "נראים" כמלומדים יחידים על יסוד ההנחה שיש מוסדות רציפים המאשררים את מעמדנו היחידני. כשהמוסדות האלה אינם מאושררים עוד, לא ייתכן כלל חופש אקדמי, ופירוש הדבר שזכויות אינן מבוטלות אלא מושעות, אפילו מעוקלות. יותר מכל חשוב אפוא להרחיב את המאבק למען החופש האקדמי מעבר לגבולות אלו ואחרים, על יסוד הבנה ברורה שהזכות להשכלה היא רכיב של החופש האקדמי, ושהמאבק למען החופש האקדמי דורש שותפים. למעשה, ייתכן כי באופן פרדוקסלי ברית כזאת אינה אפשרית בימינו אלא באמצעות אסטרטגיית חרם רחבת היקף.

מאנגלית שירן בק

- 1 ראו לעניין זה את הפצצת איגוד המרצים הפלסטיני בעזה ב-16 בינואר 2009, והפצצת שני בניינים בני חמש קומות באוניברסיטה האסלאמית של עזה, ב-29 בדצמבר 2008.
- 2 ראו את חילופי הדברים ביני לבין רוברט פוסט על החופש האקדמי: *Critical Inquiry* 35:4, 2009, pp. 749-797.
- 3 הנתון הזה ושאר הנתונים שבפסקה זו נסמכים על האתר [right2edu](http://right2edu.org), המופעל על-ידי קמפיין הזכות להשכלה (Right to Education Campaign) שבאוניברסיטת ביר זית.
- 4 <http://www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/htmlall/palestine-report-260609>
- 5 עומר ברגותי כותב: "החופש לייצר ולהחליף ידע ורעיונות נחשב למקודש בלי קשר לתנאים השוררים. הטיעון הזה לוקה בשני פגמים יסודיים. הוא מוטה מיסודו – רק החופש האקדמי של ישראלים הוא בעל ערך. העובדה שמן הפלסטינים נשללות זכויות בסיסיות, וגם החופש האקדמי, עקב הכיבוש הצבאי של ישראל נעלמת מעיני מי שמדקלם אותו. כמו כן הצבת החופש האקדמי כערך מעל כל שאר החירויות מנוגדת לעצם הבסיס של זכויות האדם. הזכות לחיים

- והחופש משעבוד ומשלטון קולוניאלי, למשל, ודאי עולים בחשיבותם על החופש האקדמי. ואם הוא תורם בדרך כשלהי לדיכוי הזכויות היסודיות יותר, דינו לסגת. אם המאבק להשגת הזכויות האלה מצריך ריסון מסוים של החופש האקדמי, יהי כן". (אתר PACBI)
- 6 <http://jta.org/news/article/2009/02/15/1002973/hampshire-college-divests-from-firms>
 המפשייר קולג' הבהיר את עמדתו במכתב שפורסם באתר האינטרנט שלו: "ישראל, יחסי הגומלין שלה עם הפלסטינים או נוכחותה בגדה המערבית לא היו מבחן למניית בקרן זו. יתר על כן, המפשייר קולג' מחזיק היום השקעות בקרנות שבהן מאות רבות של חברות העושות עסקים בישראל ולפחות שלוש חברות ישראליות ממש: אמדוקס, טבע וצ'ק פוינט. אל לשום קולג' או אוניברסיטה להשתמש בהמפשייר כתקדים למשיכת השקעות מישראל, שכן המפשייר סירב למשוך את השקעותיו מישראל. כל מי שטוען אחרת מסלף במכוון את החלטתנו ואין לו שום זכות לרבר בשם הקולג'". <http://www.hampshire.edu/news/11321.htm>
- 7 עמירה הס העירה על החלטת נורווגיה למשוך את השקעתה באלביט: "אלביט ייצרה את הציוד המדובר במיוחד למכשול ההפרדה... המועצה מרחיבה הוראה זו לחברות אחרות השותפות בבניית המכשול ונמצאות בתיק ההשקעות הנורווגי. כך היא מתכתבת בעקיפין עם פעילי שמאל נורווגים ומתנגדי כיבוש פלסטינים וישראלים, ומנמקת את מה שנראה להם כפגיעה בקווים האתיים המנחים של הקרן, האוסרים על השקעה בחברות ה'תורמות להפרה רצינית או שיטתית של זכויות אדם', וכסתירה בוטה לרצון או היומרה לקדם את שני העמים לקראת הסדר צודק" (הארץ, 9 בספטמבר 2009). היא ממשיכה את הניתוח ושואלת: אם נורווגיה מוכנה להתחייב לרף כזה, מדוע הם מגבילים את עצמם לחברה האחת הזאת? והרי חברות אחרות עושות עסקים דומים עם ישראל ועם אתרי סכסוך צבאי אחרים. היא מספקת רשימה של מטרות ראויים.
- 8 <http://www.buzzle.com/editorials/7-15-2002-22427.asp>
- 9 ראו גם את הטיועון הפילוסופי של ג'ון פייק נגד החרמת ישראל. שם הדגם הרלוונטי הוא גרסת מנצ'סטר לחרם מ-2002:
http://www.engageonline.org.uk/journal/index.php?journal_id=5&article_id=25
 10 Neve Gordon, LA Times, August 20, 2009.
- 11 ענת מטר, הארץ, 27 באוגוסט, 2009; אך ראו גם "Words and Deeds in the Middle East," letter to *The Guardian*, January 17, 2009, מכתב שחתמו עליו עשרות אינטלקטואלים ישראליים.
- 12 כך מצהיר במפורש הארגון Boycott! Supporting the Palestinian BDS Call from Within מי שמבקש שחרימו אותו הוא שחקן מוסדי. <http://boycottisrael.info/content/boycott-declaration-cairo-supporting>
- 13 בוועדת BDS הלאומית או BNC (BDS National Committee) חברות 170 קבוצות, ובהן: Council of National and Islamic Forces in Palestine (all major political parties); General Union of Palestinian Workers; Palestinian General Federation of Trade Unions; General Union of Palestinian Women; Palestinian NGO Network (PNGO); Federation of Independent Trade Unions; Palestine Right of Return Coalition; Union of Palestinian Farmers; Occupied Palestine and Golan Heights Apartheid Wall Campaign (STW);-Initiative (OPGAI); Grassroots Palestinian Anti Palestinian Campaign for the Academic and Cultural Boycott of Israel (PACBI); National Committee to Commemorate the Nakba; Civic Coalition for the Defense of Palestinian Rights in Jerusalem (CCDPRJ); Coalition for Jerusalem; Union of Palestinian Charitable Organizations; Palestinian Economic Monitor; Union of Palestine Refugee Camps-Youth Activity Centers
- 14 ראו מאמרי "Israel/Palestine and the Paradox of Academic Freedom," *Radical Philosophy* 135, 2006.26